

GYARMATI GYÖRGY

Töprengések 1956 októberéről (Válasz helyett)

A felhíváshoz képest nem tudok egy legfontosabb kérdést kiemelni, de több egyenrangú problémán lehet meditálni.

„Ki géppel száll fölébe, annak térkép e táj”

Az 1956. október 23-a környéki napokban antisztálinista (antirákosi-sta) *demonstrációk voltak Magyarországon*. Ezeket az összeomlóban lévő rezsim – utolsó erőfeszítésével – felkelésbe és szabadságharcba provokálta. (A forradalomról majd később.)

Kifejtés. A történeti feltárás jóvoltából manapság már túl lehetne lépni azon a – majdhogynem közkeletű – nyitómondaton, mely szerint „1956. október 23-án forradalom tört ki Budapesten”. Tankönyvekben, összefoglaló kézikönyvekben is kérdéses lehet immár ez a mottószerű indítás, nem is szólva a szakmai tanulmányokról. Annak ellenére, hogy historikusi elbeszélő műfajokban elvárás – kimondatlan konvenció – a velős, lényegre összpontosító bevezető mondat, a „felütés”.

Haladjunk sorjában. 1956 októberére Magyarországon *előrehaladott krízishelyzet, illetve eléggé felfokozott – változást igénylő – közhangulat érlelődött. A memoárok némelyike ennél is tovább megy. Utólag is kérdés-ként latolgatják, hogy miért nem robbant a feszültség már Rajk László és kivégzett társainak október 6-i eltemetésekor. A rákövetkező két hétben viszont egymástól (még) többé-kevésbé függetlenül, de már nyíltan kezdtek szerveződni a változást mind erőteljesebben szorgalmazó „fórumok” – Budapesttel egyidejűleg – különböző vidéki városokban is. Többnyire ott, ahol egyetemek, főiskolák voltak, de azon kívül is. Legközismertebb a szegedi egyetemisták MEFESZ-t alapító szervezkedése, de a fővárosi*

Petőfi Kör „mintájára” hasonló – már intézményesült formát – mutatott az erjedés: Pécsen szintén Petőfi Körrel, Debrecenben a vitasorozatot indító Kossuth Körrel, Kaposvárott a Zrínyi Körrel, Veszprémben a Batsányi Körrel. Miskolcon az *Avas* kávéházat – helybéli literátorok, művészek, újságírók törzshelyét – ekkoriban már a pártbizottságon is csak *Pilvax*nak emlegették, igaz, ott pejoratív felhanggal. Rajkék temetésének másnapján egy váci üzem igazgatója azon kapta – munkája szerint textilmintákat tervező – alkalmazott grafikusát, hogy a Kossuth-címer különböző változatait metszi éppen. A kérdőre vont válasza: „azokra hamarosan szükség lesz”. Debrecenben október 23-án már délelőtt „összegyetermi” – az ottani egyetemek és középiskolások diákjainak közös – tüntetése zajlott a Kossuth Lajos Tudományegyetem előtti tágas parkban, ahol a korábban külön-külön fogalmazott követeléseikből szavazták meg az „egységes” listát. Sopronban, a pesti Műszaki Egyetemhez hasonlóan, 22-én délután diákparlament véglegesítette a háromszintű – országos politika, egyetempolitika és helyi specifikumok – követelményrendszert, amit október 23-án már megyszerte terjesztettek és diskuráltak róla, míg a városban a budapesti délutáni felvonulással egyidejűleg zajlott a helyi demonstráció.

Bár elsősorban a *vidék* szimultán tettekészségét kívántam néhány példával illusztrálni, mindmáig méltatlan feledése miatt említem, hogy a MEFESZ szegedi megalakulása előtti napon, október 15-én ugyancsak viharos diákgyűlés volt a budapesti Képzőművészeti Főiskolán is. Az itt megfogalmazott követelések között – a többi univerzitást megelőzve – szerepelt már március 15. ismételt piros betűs nemzeti ünneppé nyilvánítása, illetve egyebek mellett a Sztálin-szobor eltávolítása. A lényeg azonban az, amit fentebb említettem: nemcsak a fővárosban fordult demonstrációba a számos összetevőből gerjedő feszültség – a kitüntetett október 23-i napon sem.

Exkurzus. Ha lehet, mentségül említendő a Budapest-centrikus leírások kapcsán, hogy több évtizedes – részben huszadik századi történelmünkkel is összefüggő? – „szakmai tradícióról” van szó. Néhány évvel ezelőtt azzal tisztelt meg a Magyar Levéltárosok Egyesülete, hogy országos konferenciájukon rám bízta a referálást a magyarországi levéltárak gondozásában kiadott munkákról. Pontosabban arról, hogy a modernkori Magyarországról (1848-tól) az elmúlt negyedszázadban közreadott kiadványaik – különböző periódusokra vonatkozóan – mennyiben „fedik le” az ország különböző területeit, illetve hol, milyen témakörökben vannak hiátusok, „fehér foltok”. Most csak azon vonatkozásokat említem, ami a szóban forgó tárgykörhöz illeszkedik. Két általánosítható tapasztalat adódott.

Az egyik, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc története a jelentősebb települések bezárólag jól feldolgozott, beleértve a

levéltári forrásokon túl a korabeli naplókat, visszaemlékezéseket, és már ekkor is érdemleges előrehaladás látszott az 1956-os forradalom és szabadságharc helyi, regionális feltárásában, „a vidék forradalma” tárgykerben is. Persze 1848–49 történetének minuciózus feltártságát számottevően előmozdította, hogy éppen túl voltunk az akkori forradalom és szabadságharc 150. évfordulóján (1998), s annak már a – publikációkban rendre 2–3 évet késő – szakmai hozadéka is napvilágot láthatott. 1956 kapcsán pedig az 1990 után szinte azonnal megindított országos léptékű forrásfeltáró pályázatok szakmai hozadéka kezdett beérni – Szabolcs-Szatmártól Zaláig –, részben megyei dokumentumkiadványokban, részben „helytörténeti” tanulmányok sorában. Ehhez képest volt szembetűnő, hogy mennyire esetleges a dualizmus korának, különösen a Horthy-korszaknak „vidéki” feltártsága. Az kevésbé volt meglepő a kiadványokat tanulmányozó recenzens számára, hogy a második világháború utáni időszak jószerivel csak 1948-ig érdemelte ki a fejüket feltárásra adók figyelmét.

A másik tapasztalat viszont egy – már jóval a rendszerváltás előtt mutatkozó – markáns szemlélet-, illetve interpretálásváltás volt, alapvetően a huszadik századi tárgykeröket illetően. A hetvenes évek közepéig meghatározó jellemzője volt a leírásoknak – lett légyen szó akár Horthykori, akár 1945 utáni témaválasztásról –, hogy azokban a helyi, regionális történések úgy ábrázoltattak, mint a központi (fővárosi) politikai fejlemények derivátumai. Mintha csak sablonnal, vagy recept alapján helyettesítették volna be a „nagypolitika” helyi szervezeteinek, személyiségeinek működési jellemzőit, karakterét. Ehhez képest mutatkozott egy „átmeneti” időszak a hetvenes évek második felében, majd a nyolcvanas évek elejétől már azok a helytörténeti feldolgozások váltak dominánssá, amelyekben a differencia, az országos „központi” fejleményekhez képest a helyi sajátosságok, a *genius loci* kerültek előtérbe, vagy legalábbis súlyuknak megfelelő tárgyalásra a narrációban.¹ Noha az utóbb említett példázatokban – mint utaltam rá – épp a kevésbé feltárt huszadik századi korszakokról van szó, ezekből is leszűrhető annyi, hogy sokkal színesebb, helyi-területi sokféleséget tükröző volt „az ország története” annál, mint amit az átfogó kormonográfiák, összefoglalók, kézikönyvek – a politikai centrum jellemzőire koncentráva – megjelenítenek.

Általánosítva: a Magyarország történetét tárgyaló munkákban az első világháború végi országszétdarabolás (Trianon) nemcsak mint meghatározó történeti cezúra jelenik meg, hanem a történelmi kép horizontja is beszűkül. A korábbi időszakokat illetően szerves részét képezik a megjelenítésnek a „Szent-Istváni Birodalom”, a Magyar Királyság különböző fertályai, beneficiumai, – mai zsargonban – régiói is. Ehhez képest

a „trianoni Magyarország” históriai képe – napjainkig bezárólag – zömmel megelégszik a Parlamentben, a kormányzati körben és pártközpontokban történtek felelevenítésével. Ami olvasható, az jórészt a kormányzati negyed, a „politikai city” története. Megáll a vizsgálódás a pesti oldalon a Nagykörútnál, s ennek nyomvonalán nyúlik át Budára a Gelért Szállótól a várnegyedig. A „Lássuk Uram Isten, mire megyünk ketten!” attitűdjével mintha önkezünkkel (tollunkkal) csonkítanánk tovább az amúgy is körülmélt évezredes szálláshelyet. Ehhez képest tűnik úgy – a helytörténeti forrásokból építkező, bár még mindig elégtelen számú feltárások alapján –, hogy Trianon ellenére sem kisebbedett meg annyira az ország, amennyire egyveretű, unisono ennek huszadik századra vonatkozó történeti megjelenítése. Bár évszázados törekvés volt a mind több létszféra magá alá gyűrni próbáló centralizálás – nota bene egymást követő ellenlábás rendszerekben is –, ez viszont még a század második felét kitöltő pártegyeduralom alatt sem sikeredett olyan tökéletesre, hogy az egyes megyéknek, városoknak ne maradt volna „saját arca”. Nyers leegyszerűsítéssel: Budapest az ország fővárosa, kormányzati központja, s mintha a huszadik századdal foglalkozó történetírás is táplálná azt a beképzelt tévhitet, hogy „itt történik minden”. De azon túl még van egy történeti feltárára váró, sokarcú 90 000 km²-nyi ország is...

Visszatérve a fősodorhoz: 1956-ot illetően nemcsak arról van szó, hogy Budapesten kívül a „vidéki Magyarországnak” megyénként, városonként saját arca volt – karakteres helyi szereplőkkel –, s ezek együttese adja ki az országtörténetet, hanem arról is, hogy ez már jelenleg is kellően feltárt (publikált), így érvényesíthető az összegző történeti leírásokban.²

„A hetedik te magad légy!”

Az 1956. októberi robbanás mind a politikatörténeti, mind társadalomtörténeti nézőpontból időben messzebbre visszanyúló és aktuális megpróbáltatások (meghurcoltatások) összetorlódásának eredménye.

¹ Ezt azért csak az első világháború utáni – „rövid” huszadik századi – időszakra nézve állapítom meg, mert 1848–49-re, illetve a dualizmus korára vonatkozóan mindvégig jellemző maradt a helyi sajátosságok érdemük szerinti felelevenítése.

² A valóban számos – elsődlegesen vidéki levéltárak és levéltárosok nevéhez köthető – publikációkon túl most csak a Szokolczai Attila által írt, illetve szerkesztett munkákra utalok. *Az 1956-os forradalom és szabadságharc.* Budapest, 1956-os Intézet, 2001; *A vidék forradalma I–II.* 1956-os Intézet-Budapest Főváros Levéltára, 2003, 2006.

Kifejtés. Az 1956-os magyarországi forradalmat tárgyaló munkák általában kétféleképpen kezdődnek. A monografikus leírások, illetve a tággabb lélegzetű memoárok a második világháború vége (1945) környékén veszik fel az előtörténet fonalát. Akiknek ennél rövidebb terjedelem adatott, azoknál – tartalmát tekintve – szinte egyezik a kezdő mondat: 1953. március 5-én meghalt J. V. Sztálin. Mindkét nyitány értelemszerű, tárgyilag indokolható a maga nemében. Ezzel együtt is úgy gondolom, hogy érdemes kicsit korábbra visszapillantani. Az egyik *eszmetörténeti*: „mintakeresés”, abból kiindulva, hogy a magyar közgondolkodás erősen historizált, krízishelyzetekben (is) rendre szívesen nyúl vissza történeti előképekhez. Különösen úgy, hogy ötvenhatnak nem volt *olyan* Vormärz-előjátéka – *eszméket-változásokat érlelő „elhúzódó kegyelmi pillanata”* –, mint amilyen az 1848-at megelőző bő két évtized, a reformkor volt. A másik *társadalomtörténeti* közelítés: mi minden halmozódott járulékos elemként, ami a közvetlen (aktuális) *sérelmek mellett* gerjesztője lehetett a robbanásnak.

1. A politikatörténeti előzmények eszmetörténeti recepciója

Magyarországon a huszadik században összesen kilenc rendszerváltás – illetve rendszerváltási kísérlet – történt. Ezek sorában 1956 a hetedik volt, tehát már ennek is számos előzetes cezúrára kellett „reflektálnia”. Vegyük őket sorra úgy, hogy az évszámokhoz csak egy-egy nevet, illetve szimplifikáló jelzőt kapcsolok, a rendszerváltás (vagy -kísérlet) karakterét érzékeltetendő. 1918 – Károlyi Mihály, polgári demokrata próbálkozás; 1919 – Kun Béla, a leninista bolsevik diktatúra derivátuma; 1920 – Horthy Miklós, konzervatív autoriter rendszer; 1944 – Szálasi Ferenc, nemzeti szocialista kísérlet; 1945 – korlátozott (protoszovjet) parlamentarizmus, kezdettől a Vörös Hadsereg és a szovjet dominanciájú Szövetséges Ellenőrző Bizottság befolyása alatt; 1948 – Rákosi Mátyás, a sztálinista bolsevik diktatúra derivátuma; 1956 – Nagy Imre, nemzeti kommunizmus; 1957 – Kádár János, opportúnus kommunizmus; 1990 – „Vissza Európába!” (Öntudatosabbaknak: visszaszerezni a minket – úgymond – tradicionálisan megillető helyet az európai közösségben. A klasszikus diplomácia nyelvén: *Concert of Europe*.)

Leegyszerűsítő átlagolással Magyarországon a kalendárium szerinti évszázad majd minden évtizedére esett egy ilyen sorsforduló. Ha pedig ezt leszűkítve a közkeletű „rövid huszadik század” formulát használom – értve ezen az első világháború végétől a legutóbbi rendszerváltásig tartó időszakot –, akkor Magyarországon átlagosan nyolcvenként történt

politikatörténeti cezúra, rendszerátalakítás, vagy legalábbis erre irányuló kísérlet. Tézisszerűen: a magyarországi rövid huszadik századi története politikatörténeti szempontból nagyon töredezett, mindazonáltal belefért egy hosszabb életútba. Akik mondjuk az első világháború környékén születtek és megadatott számukra 75 évnyi – vagy ennél több – evilági lét, azok kortársként kilenc rendszerváltóan markáns politikai fordulatról adhatnak számot önéletrajzukban (a közismertebbek közül: Kosáry Domokos, Király Béla, Fejtő Ferenc).

Politikatörténeti mintaként és/vagy eszmetörténeti előzményként „hova nyúlhattak vissza” azok, akik 1956-ban mást akartak, mint a fennálló rezsim (és annak ideológiája)? A felsorolt és szinte egymás sarkát taposó huszadik századi cezúrák mindegyikével gondban voltak. A magyar közgondolkodás 1918 apropóján sem a polgári demokratikus átalakulás kísérletére asszociált. Sokkal inkább arra, hogy a világháború elvesztése nyomán ez torkollott a trianoni békébe, ami az úgynevezett történelmi „Nagy-Magyarország” kétharmadának elvesztésével járt. Nem is szólva az utána következőkről. Aligha szorul indoklásra, hogy a felsorolt további elődrezsimek miért nem váltak 1956-ban gondolati előképpé. Pontosabban: félig-meddig azzá lett az egyik – az 1945–47-es koalíciós időszak –, amit történelmi allúzióval kiegészítve behelyeztek egy valóban forradalmi ikonosztázba: döbbenetes intenzitással hasznosították újra 1848–49 szimbolikáját, verbális toposzait.³ Az ország különböző helyein pontokba szedett követelések hosszú sorát összevetve két nagyobb tematikai csoport összeillesztése tűnik szembe: a második világháború utáni koalíciós-köztársasági időszak és az 1848-as forradalmi minta. Mondhatni az évszázaddal korábbi forradalom 1948-as centenáriumai – de még Rákosi ante/Sztálin ante – időpillanata.

Az 1956. októberi felkelés követeléseinek egy erősen historizált és nemzeti színezetű – azaz markánsan szovjetellenes – éle volt, de a jelszavak sokkal inkább valamifajta rezsim-korrekciót tételtek, semmint gyökeres rendszerváltást. Ilyen értelemben igaz az, hogy a főleg egyetemi diákgyűléseken fogalmazott követelések nem úgynevezett „polgári restaurációt”, tőke alapú repríz kívántak. Az októberi nyilvánosságban megjelent követelések zőme nem lépett túl a kommunista hegemoniájú politikai berendezkedés „javított kiadásán.” Egy garanciális elemekkel körülbástyázott, valóban „népi demokratikus” formációra Bibó

³ Erről részletesebben szöveg a *Március hatalma, a hatalom Márciusa* című könyv *Március – októberben* című fejezetében, illetve a *2000* című folyóirat 2006. októberi számában, *Kossuth-címeres forradalom 1956-ban* címmel.

István készített javaslatokat. A politikai kereteket tekintve maga is a második világháború utáni 2–3 évben működött (korlátozott) parlamentarizmus kormányzó pártjainak „újszövetségén” töprengett,⁴ ami a munkásönigazgatás intézményeivel gazdagodott volna. *Valami „harmadik utasság”, a Németh László nevéhez kötődő „minőségszocializmus” vágyálma keveredett a jobb szocializmust, demokratikus szocializmust velleitással.* Olyasmi, amit évtizeddel később – az 1968-as csehszlovák törekvésekhez, illetve Dubček nevéhez kötötten – kereszteltek el „emberarcú szocializmusnak”.

Exkurzus: A Petőfi Kör (nomen est omen ’48-as allúzió) – miközben az erjedés, a kibeszélés leginkább közfigyelmet keltő fórumává lett – jellegeből (és a körülményekből is) adódóan nem volt alkalmas programalkotásra, ugyanakkor a „mást akarunk” velleitást nevéen túlmenően is összekötötte a forradalmi előképpel, 1848-cal. „A Petőfi Kör ifjúsága az ország megmentője. A Petőfi körösök is kommunisták, de magyar kommunisták, akik nem akarják másolni az orosz módszereket. Annak a szellemi forradalomnak, amelyet a Petőfi Kör indított el, folytatása lesz. Ha mi, Petőfi körösök vagyunk a mai márciusi ifjak [...] akkor Nagy Imre a mi új Kossuth Lajosunk.”⁵ A kijelentésnek a valósághoz való viszonyánál inkább vet fel kérdéseket a kollektív öndefiníálás kontextusa. Még ha leszámítjuk is, hogy a fentebbi sorok megfogalmazója, Ember Mária a Kör egyik vezetőjének, Hegedűs B. Andrásnak a felesége volt, közvetít valami meggondolni – netalán vizsgálni – valót az ide tartozók akkori

⁴ Azért mondom, hogy „töprengett”, mert Bibó István – politikai gondolkodóként – egy lehetséges demokratikus berendezkedés elvi alapjait, gondolati kereteit vázolta, s nem „cselekvési programot” fogalmazott. Ráadásul Bibó ezen – október–november fordulóján fogant – írását alig tucatnyian ha ismerték, a jugoszláv öngazgató szocializmus ideáját meg mondjuk ötször annyian. Rainer M. János megfogalmazásában „ez döntően képviseleti demokrácián alapuló (de azért közvetlen, »önigazgató« formákat is tartalmazó) politikai rendszert és széles köztulajdonon alapuló szociális államgazdaságot jelentett”. (RAINER M. János: *Az eszmék útja, előzmények és események.* In: KIRÁLY Béla–Lee W. CONGDON (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltíprások és győzelmük, 1956–1999.* Budapest, Atlanti Kutató Társulat, 2001. 40.) De az öngazgatás teóriája nem mibenléte ismeretében indukált szimpátiát, hanem inkább azért, mert ez sem volt szovjet... Ha ennek voltak nálunk akkoriban valódi ismerői, akkor azzal is tisztában lehettek, hogy miközben az Tito „különutas” kirakatpolitikájának a része, hatalomszociológiai közelítésben az öngazgatás fórumai is szigorú pártkontroll alatt álltak.

⁵ Ember Mária 1956-ban a *Magyar Nemzet* riportere volt. Nem tudni, hogy az idézett mondatok hol hangzottak el, mindenesetre Ivan Szerov, a KGB elnöke úgy idézi az SZKP KB számára készített 1956. július 26-i tájékoztatójában, mint a magyar belügyminisztériumban működő főtanácsadójuk információját. *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Válogatta és jegyeztelte: V. Szereda–A. Sztikalinn. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1993. 69–70. Az idézett szöveg azonos tartalommal, csak stilisztikailag eltérő fordításban olvasható: GÁL Éva, HEGEDŰS B. András, LITVÁN György, RAINER M. János (szerk.): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 29–30.

identitástudatából. Azonnal felmerül persze az is, hogy mennyiben azonosult ezen kijelentéssel a maga korában a Kör többi vezetőségi tagja, akiknek egyelőre a pontos – és idővel változó – személyi köre sem ismert.⁶ (Azaz, utalva a *Múltunk* első körkérdésének „feltáratlan témák” iránti érdeklődésére, ezek közé sorolható a Petőfi Kör – szakmai konvenciók szerint eddig megíratlan – története. Miközben ’56 krónikásai hosszabban-rövidebben mindannyian felidézik a Petőfi Kör *vitaülése*in elhangzottakat, magának a Körnek a története még monográfusra vár.)

Lehetséges azonban a fentebbi idézetnek egy másik olvasata is. Déry Tibor a Kör június 27-i úgynevezett sajtóvitáján a márciusi ifjak követésére buzdította „az ’56-os ifjúságot”.⁷ Az iniciativa – jóval a robbanás előtt – megelőlegezte 1848 és 1956 kézfogását. Ősszel pedig szó szerint újjáéledt 1848 szinte teljes szöveges, képi és szervezeti „kelléktára”, miáltal az októberi Március *önjogon* szervesült bele a magyar patrióta-forradalmi tradícióba. Annak dacára, hogy Kádárék az „ellenforradalom” minősítéssel a régről ismert „jogeljátszás” bélyegét próbálták rásütni, s annak ellenére, hogy 1990 óta is tapasztalható fanyalgás a tekintetben, hogy – elsődlegesen a kommunista participáció miatt – helye lehet-e Októbernek a modernkori Magyarország Feszty-körképén.

Összegezve: A demonstratív patrióta hevülethez adaptálhatóak voltak a történelmi allúzió szimbólumai, jelszavai, de „egy szélesebb reformkor” hiányában (a merev keretek szorításában) a jelszavak nem kristályosodhattak konzisztens és közismert programmá. A partitúra címlapja mögött megkomponálatlan maradt a kotta dallama-szövege.

2. Társadalomtörténeti közelítés: régebb óta egymásra torlódtó és aktuális sérelmek a robbanást gerjesztő összetevők között

Magyarországon 1945 és 1949 között két egymásba csúszó rendszerváltás ment végbe. Az évtized végére teljesedett ki a „kapcsolódó-módosító” gazdasági, társadalmi és politikai rendszerváltás, ami egyes elemeiben a második világháború után rögtön megindult. Ilyen méretű – és ilyen rövid idő alatt keresztülerőszakolt – tulajdonváltás nem ismert

⁶ Hegedűs B. András egy helyen azt vetette papírra, hogy „a DISZ vezetése [ennek égíse alatt szerveződött a Kör – Gy. Gy.] hivatalból magát tekintette a forradalom örökösének”, de írása sokkal inkább memoár – annak összes jellemzőjével –, semmint történeti analízis. HEGEDŰS B. András: Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma. In: HEGEDŰS B. András, RAINER M. János (szerk.): *A Petőfi Kör vitái, I.* Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE ÁJK, 1989. 11.

⁷ STANDEISKY Éva: *Írók lázadása.* Budapest, MTA, 1990. 162.

a magyar történelemben. A Rákosi Mátyás kommunista pártfőtitkár nevéhez kötött diktatúra a társadalmi létszférák minden szegmensében totális alávetettséget teremtett. A magántulajdon felszámolásával egyidejűleg épült ki a politikai és adminisztratív terror intézményrendszere, százezrek meghurcolásával, börtönnel, kényszerkitelepítéssel, internálással, ingók és ingatlanok elkobzásával. Ez a korábbi birtokos eliten túl a tradicionális középosztály felszámolását és tömeges deklasszálódását jelentette. Az ötvenes évek első harmadára azonban már nemcsak arról volt szó, hogy a hidegháborús iparosítási és fegyverkezési örület – a korabeli pártzsargon szerint – az „egykori kizsákmányoló osztályok, rétegek” javainak elvonásából finanszíroznák. (Ez összességében sem volt elég a rendszert kormányzók ambícióinak kielégítésére.) Éhkoppon robotolt a rendszer saját bázisának tekintett „munkásosztály” és az ennél is nagyobb lélekszámú agrárnépesség. Időnként nemhogy a jövő évi vetőmag, de napi „betevő falat” sem maradt a falvakban, ott, ahol „az ország kenyerét” természetették. A nincstelenség szempontjából alig volt különbség a szovjet típusú kolhozokba kényszerített „szövetkezeti parasztság” és a kollektivizálásnak még ellenálló magángazdaságok között.

Számosan leírták (leírtuk) már, hogy a rendszer által kedvezményezettnek hirdetett ipari munkások bérének átlaga sem érte el 1956 elejére a közkeletű viszonyítási alap – az 1938-as utolsó békeév – 90 százalékát, s ennél is alacsonyabb szinten, 65–80 százalék között mozgott a parasztság különböző rétegeié. De ez csak a történet egyik fele. Az egy aktív életpályán belüli gyakori rendszerváltások következtében 1956-ig számosan lehettek egyszer „a hatalom emberei” – vagy legalább is kedvezményezettjei –, máskor meg a gyorsan rákövetkező „ellen-rezsim” páriái. Hétköznapi közelítésben mindenkinek alkalma volt elegendő számban ellenségeket gyűjtenie – saját szűkebb-tágabb környezetében is. Társadalomtörténeti szálon közelítve: két világháború effektív veszteségei, a rákövetkező jóvátételi kötelezettségek és az ezzel összefüggő nagyarányú inflációs periódusok, az 1929–1933-as világgazdasági válság egyéni, családi, egzisztenciális ellehetetlenülései úgy követték egymást, mint a bibliai hét szűk esztendőök. Mindezek azért voltak halmozottan romboló hatásúak, mert *a jelenlévő, jórészt ugyanazon társadalom nagyobbik részét érintő egymás utáni „csapások” között szinte nem maradt regenerálódásra módot adó időszak.*

Ezt csak súlyosbították a politikai rendszeringák visszatérően szélső pontig való gyakori kilengései. A világháború után a „Tied az ország, magadnak építed!” jelszóval jellemezhető demokratizáló intézkedéseknek – falvakban tömeges *földosztás*, iparvidékeken „üzemi bizottságok”

szervezésével tették az újjáépítés részesévé a gyárak, bányák munkásait – kezdetben volt pozitív hozadékuk. Ezt azonban fokozatosan eliminálta egyfelől az erőszakolt téeszésítés, másfelől az ipari termelési hajsza, az egymás nyakára hágó kampányőrület, amit 1948 után elszenvedni kényszerült valamennyi, az új rendszer kedvezményezettjének hirdetett társadalmi csoport is. Folytatódott az a – korábbra visszanyúló – kényszerpálya, hogy milliónyian kényszerültek egy-egy aktív életpálya ideje alatt többször is „mindent előlről kezdeni”. Ezt a már több generációt próbára tevő társadalmi deficitet súlyosbította tovább a Rákosi-korszak szinte minden réteget végtelékig sarcoltató életszínvonal-politikája, amihez korábban nem ismert kíméletlenségű és kiterjedtségű intézményesített terroruralom párosult. Az addig ismert diktatúrákhoz képest a sztálinista (Magyarországon rákosista) rendszer egyik sajátossága volt, hogy saját elnyomó apparátusában sem bízott. A beosztott (nem vezető státusú) pártkáderek zöme nem tartozott a nómenklatúra azon kiváltságos köréhez, amelynek tagjai a külön-magazinokban mindent megvehettek, amire szükségük volt, és ők is ugyanúgy félhették az Államvédelmi Hatóság – bárhol, bármikor feltűnő – fogdmegjeit, mint az obligón kívüli milliók.

Régebben elterjedt szokás volt, hogy a Biblia várát (üres) oldalaira jegyezték a família történetének fontosabb eseményeit – többnyire születést, esküvőt, halált. Ez volt az egyszerűbb családok „historia domusa”. Az ötvenes évek közepéig, ugyanitt (virtuálisan) regisztrálva a maguk mögött tudott fél évszázadban megélt családi invertárvesztéseket, kismimizéseket, meneküléseket, el- és meghurcoltatásokat, a lajstrom már majdhogyanem önálló füzetet igényelt volna. Aligha különíthető el pontosan, hogy ebből mennyi köthető kifejezetten Rákosi Mátyás regnálásához, de a kalkuláció alapja aligha matematikai arányszámítás volt. Sokkal inkább a deprimáltság, a kilátástalanság „élettársá válása” növelte az elégedetlenség-potenciált. Az ötvenes években Rákosi azt a politikai tőkét is elherdálta, ami az 1945-ös rendszercezúra nyomán – százezrek kedvezményezetté tételével – kamatoztatható lett volna. (Az „ősi juss”, a generációk óta vágyott saját parcella éppúgy délibábnak bizonyult, mint az üzemi bizottsági munkásparticipáció.) A tényleges veszteségek, a kisiklott-megbicsaklott újrakezdések egymásutánja, a vélt és valós sérelmek halmozódása, az aggregálódott meghurcoltatás-dózis és többszöri kifosztottságtudat közelített a – *nehezen meghatározható, de közösen érzett* – tőrészhatárhoz.

Az eddig sorolt feszültségpotenciált két további – köztörténeti és szociológiai – mozzanat segítette robbanásközeli helyzethez. Az egyik a „szűkkeblű” rehabilitáció. 1956 első felében, különösen azután, hogy a koncepciók perек kapcsán Rákosi Mátyás beismerni kényszerült irá-

nyítói szerepét, felelősségét, ha át még nem is szakadt a gát, de egyre több forrásból tört elő – mindinkább nyilvános fórumokon is – a sérelmek felhánytorgatása. A megelőző másfél évben számos – egykor vezető párttiszséget viselő – kommunista politikai elitelt került szabadlábra. Perújrafelvételi eljárásaikban, illetve politikai rehabilitációs vizsgálataik során számos tanúkihallgatás is történt. Többen állásba is kerültek, és 1956 tavaszától egymás után szabadultak az egykori szociáldemokraták is. Szűkebb baráti, társasági összejöveteleken, „veterántalálkozókon” kerültek terítékre a „hogyan volt” kérdései. Intézmények, vállalatok különböző ünnepi apropóból szervezett rendezvényeire már ezen „régikollégák” is meghívást nyertek. A megnyíló szájak, a kibeszélések révén vált mindinkább kritikus tömeggé a törvénytelenségek garmadája. Az akkori „nyilvánosság klubnak” számító Petőfi Kör vitaulésein többen megjelentek – és hozzá is szóltak – a koncepciók perék életben maradt meghurcoltjai közül. Sorra hullottak ki a csontvázak a szekrényből. Ha tetszik, hozzájuk képest (is) tett egy finom distinkciót ugyanezen a fórumon a szintén frissen rehabilitált Újhelyi Szilárd: „Itt már nem egyes csoportokat, hanem egy egész országot, az egész népet kell rehabilitálni.”⁸ A krónikás ugyan „elhallotta”, általánosítva jegyezte le a ténylegesen mondottakat,⁹ de a közérzület, a közhangulat szempontjából az idézett verzió mégsem konfabuláció. Azt rögzítette, amit – ő is, más is – kihallani „akart” belőle.

Akárhogy is hangzott valójában az Újhelyi-féle iniciativa, valós problémát, a rehabilitálások fonákságát jelezte. Nevezetesen azt, hogy justizmordok felülvizsgálata az úgynevezett munkásmozgalmi kérdésekre – a kommunistákra és a volt szociáldemokraták egy részére – korlátozódott. Azon meghurcoltak esetében viszont, akik nem tartoztak a nómenklatúrához – ezek száma százezreken volt mérhető –, fel sem merült, hogy ők is a korábbi években mindenütt ellenséget kereső/találó hisztéria áldozatai. Többnyire maradtak a rács mögött, illetve ha – büntetésüket letöltve vagy amnesztiával – szabadultak is, rehabilitálásuk szóba se jöhetett. Utóbbiak továbbra is megbélyegzettként viselték a „priaszosok” egzisztenciális és joghátrányait. Míg a justizmordokat a társadalommal szembeni „egészpályás letámadás” jellemezte, a rehabilitáció „pártbelügy” maradt. Az előbbi éppúgy indukált tömeges sérelmet, mint az utóbbi. (Bár ismereteim hézagosak, eddig ez az anomália is alig tematizálódott az ’56-os szakirodalomban.)

⁸ HEGEDŰS B. András: i. m. 21.

⁹ Újhelyi Szilárd felszólalását lásd HEGEDŰS B. András, EMBER Mária (szerk.): *A Petőfi Kör vitái. VII.* Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 199.

A fentebb megelölegezett másik – szociológiai – összetevő egy generációs „rásegítő faktor” volt a robbanáshoz vezető úton. A világháború után gyökeresen átalakult az oktatási – ezen belül a felsőoktatási – rendszer. A főiskolások, egyetemisták zöme munkás- és parasztszülők gyerekeiből rekrutálódott, miközben a tudományok csarnokait látogathatók köre számottevően bővült. Ez a generáció jórészt már a világháború utáni évtizedben, a változó rendszer(ek) „saját neveltjeként” szocializálódott. Úgy, hogy a szakanyag mellett – nem ritkán annak rovására – az aktuális pártpolitikai rángatózásokhoz igazodó ideológiai tárgyak penzumait kellett elsajátítaniuk. De a szekularizált hittanhoz képest egyvégtében a tananyagot kontrakarírozó napi gyakorlattal szembesültek. Azzal, hogy miként is szenved meg közben saját családjuk – szülők, nagyszülők, szűkebb-tágabb rokoni kör – a pártegyeduralom sanyargatásait. A szülők megnyomorítottsága és saját maguk – tanulmányaikhoz képesti – megcsalatottsága feszítette a rációval fel nem oldható ellentmondást. Nemcsak a „határ a csillagos ég” megalomániája és a hétköznapi valóság között vált nyilvánvalóvá az intézményesített „rendszerhazugság”. A hétköznapi normalitás sokkal szerényebb várakozásai sem tűntek elérhetőnek. Dehogy akartak ők Kossuthok, Petőfik lenni. Az elviselhetetlen anomáliák csináltak belőlük muszáj Herkuleseket, hogy aztán ők, a népfia diákok meneteljenek – szüleik követeként is – az október 23-i felvonulások első soraiban. Ezzel a családi *háttérrel* bizonyonnyal szélesíthető a felkeléssel azonosulók társadalmi reprezentáltsága. (A mindenkoron természetes szülői aggodalmak ellenére.)

Összegezve: a hosszabb idő óta egymásra torlódó – „nem jutunk öt-ről-hatra” – megpróbáltatások, a többgenerációs megcsalatottságtudat éppúgy gerjesztették az októberi robbanást, mint a regnáló rendszertől elszenvedett aktuális sérelmek, meghurcoltatások. A korabeli pártellenzék, annak szószólói és csendes organizátorai alapvetően a reformátorok – zárt, vagy legfeljebb „félígáteresztő” – társaságaként próbáltak reparálni a rendszeren. Ami ehhez képest más lett,¹⁰ ahhoz a fentebbi okokból felhorgadó, széles körű – szinte minden társadalmi réteget átható – „elég volt” közérzulete is kellett. Sokszálú, különböző motiváltságú és eltérő intenzitású elutasítás került egymás közelébe 1956 októberére Magyaror-

¹⁰ A „tűz csiholóinak” kibillent státusát – az általam ismert munkák közül – Kövér György fogalmazta meg a legplasztikusabban: „A magyar ötvenhat 13 napját a Nagy Imre köré csoportosuló entellektüelek ráadásul nagyrészt azzal töltötték, hogy próbálják megkeresni a nekik illő szerepet a végül nem általuk írt, kezdetben érthetetlen forgatókönyv történelmi lapjain.” KÖVÉR György: *Losonczy Géza*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 261.

szágon. Az október 23-a környéki napokra sok minden vajúdta magát – az ország több pontján szinte egyidejűleg! – közel azonos irányultságú demonstrációvá. A megbénulóban lévő rendszer kétségbeesett reagálása provokálta ezt felkelésre, s az itt állomásozó szovjet csapatok – Gerő Ernő nevéhez köthető – mozgósítása, illetve bevetése pedig szabadságharcá.

„Minek nevezzetek?” vagy „...néven nevezni”

Koherens gondolati rendszerbe illesztve 1956 őszének legkülönbözőbb elnevezései lehetnek relevánsak.

Losonczy Gézáról írott biográfiájában Kövér György aprólékosan számba vette 1956 októberének különböző visszatekintő nominációit: többfajta jelzős *felkelés*, többfajta jelzős *forradalom*, *lázaadás*. Emellett oknyomozóan kereste a jeles nap, október 23. velleitáseinak nevesíthető változatait is („lengyel típusú átalakulás”, „demonstráció”), amely napnak – kifutását tekintve – két jellemzője volt. Az egyik, hogy a szervezők és az ellenzők egyaránt azon drukkoltak, nehogy „antiszocialista irányt” vegyen a tüntetés, a másik pedig, hogy estére „átcsaptak a fejük felett az események”.¹¹ Miközben már a kortárs résztvevők is „csereszabatos” fogalmakként használták a felkelés, a forradalom, a szabadságharc formuláit, azon külföldön megjelent munkát esetében, amelyeknek a szerzője sem magyar – bár esetenként ott is –, inkább találkozunk 1956 felidézése során az *uprising*, *aufstand*, *insurrection*, *revolt* (felkelés, lázaadás) kifejezéseivel, mint a *revolution* (forradalom) használatával.

A rendszerváltás során/után Magyarországon toposszá emelt 1956. *októberi forradalom* és *szabadságharc* kifejezés ismételtelen csak a politikai elégtételszerzés és a történelmi közgondolkodás sajátos egyvelege. A Kádár-kori *ellenforradalom* elnevezésre csak a *forradalom* használatát tűnt kellően demonstratív kontrának. A szabadságharc hozzá szervezése pedig a magyar történelmet elemi szinten ismerők mindenike számára lehetett 1849-cel párhuzamot vonó – s persze politikai felhanggal is bíró – „információs kárpótlás”: ezt is, azt is az orosz medve képében megjelenő idegen zsarnokság tiporta el...

Exkursus. Mindezek bekalkulálásával azzal sincs különösebb gondom, hogy 1956 őszének „jelentőségét” – a fentebb idézett szóösszetételben – sietve iktatta törvénybe az 1990-es rendszerváltó parlament első ülése. Nincs indíttatásom arra, hogy ezen élcelődjek: tessék mondani,

¹¹ Uo. 261–270.

ha én 1990 után is másképp gondolom (írom), akkor törvényszegésért bírósági eljárás indítható ellenem? A jogállamiság ezt kívánná, de legfeljebb vizsgálódik majd az ombudsman, hogy milyen viszonyban áll ez a szólásszabadsággal. Nem gondolom – írom – így, csupán egy politikai bornírtságra kívánok utalni. Azt sem tudom, hogy hányan lehetnek velem azonos állásponton azt illetően, hogy *Magyarország huszadik századi történetében október forradalma volt a legkiemelkedőbb kollektív nemzeti teljesítmény*. De ha e tekintetben akár mérhető társadalmi konszenzus lenne is, eddig és ne tovább. Ne tovább, mert ami azon túl van, az vaskos közhely: *a történelmet nem lehet törvénybe iktatni*. Akkor sem, ha – különböző korokban – visszatérően erre vetemednek honatyáink. Magyarán könyveljük el a parlamenti novellafabrikálást annak, ami: a politika egyik diszfunkcionális megnyilvánulásának. Az 1848–1849. évi magyar forradalmat és szabadságharcot sem attól tartjuk annak, ami, hogy – tudomásom szerint – három különböző korszakban háromszor iktatták törvénybe. Miközben legalább ugyanennyiszor rendelkeztek március 15. ünnepelhetőségének tilalmáról is. Volt már nekünk díszpolgárunk Haynau, s „elévülhetetlen érdemeiért” nem mulasztottuk el J. V. Sztálin emlékét sem törvénybe iktatni...

Elemző leírása közben Kövér György – a fentebb idézett lapokon – maga is tesz egy mellékmondatos utalást: évtizeddel ezelőtti helyzetértékelése szerint „1956 még ma is a politika foglya”. Igen is, meg nem is. Részben. Ha abból indulunk ki, hogy számosaknak megadatott „kortársként” ötvenhat értékelése és ellenkező előjelű újraértékelése – beleértve ebbe a rendszerváltó politikai osztály egy részét is –, akkor a legkülönbözőbb értelmezésekkel találkozhatunk. Ennek csak egy része a „politikai fogság”. A forradalmi-szabadságharcos címke alatt 1990 után szerveződött különböző társadalmi egyesületek sem igazán tűnnek egyezsége jutni ötvenhat mibenlétét illetően; többek között emiatt vannak annyian, amennyien. De hát nem ugyanígy a politika foglya-e mindmáig Szent István, 1848–49, Erdély (történetiségében is), Trianon vagy Horthy és kora? Attól, hogy a politika visszatérően reflektál (*mondhatni, muszáj is reflektálnia*) ezekre a kérdésekre, úgy tűnik, hogy a céhbeli történetírás – az említett tárgyköröket illetően éppúgy, mint ’56 kérdésében – „köszöni, jól van”. Persze szűkkeblűen a tudományos konvenciók és önbecsülés szerint dolgozó szakmára gondolok, nem pedig a fékezhetetlen fantáziájú és polihisztoröntudatú politikai recepciókra, vagy a politikai megrendelés alapján készült opusokra. KRESZ-ből vett hasonlattal élve: attól, hogy a politika a történeti narrációt „zavarja, még nem veszélyezteti”. Zavarni is csak oly mértékben tudja, amennyire hagyjuk...

Visszatérve a fősodorhoz: felkelés, lázadás, forradalom, szabadságharc vagy ezek különböző variációi, jelzőkkel való felszerelése a historikus leírásokban is helytálló lehet, ha az eleget tesz a történettudományi analízis szakmai követelményeinek. Miután a történelem mindannyiunké, nem iktatható ki belőle a politika – mindenkori, s akár gyakorta változó – látószöge sem, de akadnak azért korszakok, amikor Clio szolgálja „szabadosok”, vagy akár szabadok is lehetnek. (Leszámítva persze önnön – és „a kor gyermekei” – korlátaikat.)

*

Nem igazán tudom, hogy töprengéseim mennyiben kvadrálnak a *Múltunk* szerkesztősége által feltett kérdésekkel. Csak azt remélem, hogy helyenként *érintkeznek* az „elvárható” válaszokkal. A harmadik kérdést az eddigi terjengősség mellett azért hagyom végképp figyelmen kívül, mivel arra már „előre” válaszoltam, egy korábbi írásomban.¹²

¹² GYARMATI György: Március és október kultusza. *Rubicon*, 2005/8. 62–66.